

**Innovation and creativity in the epistles and testaments of the
Sacred Defense combatants
(Based on the epistles and testaments of the combatants from Qom
province between 1980-1988)**

Atefe shokrolahi ¹ | Leila.pazhoohandeh ²

Abstract

The epistles and testaments of the combatants during the Sacred Defense era are highly significant as authentic documents that convey their ideals and messages to future generations and depict the political, social, cultural situations of both frontlines and hinterlands. They constitute a part of the written cultural legacy of the Sacred Defense. These epistles, which reflect the beliefs and aspirations of the combatants, not only influence various segments of society and provide spiritual gratification for the reader, but also contribute to advancing historical and sociological studies. They also contain creative and innovative elements that have been overlooked and neglected in most examinations of the written heritage of the Sacred Defense. Therefore, this research aims to explore the artistic and innovative aspects of the epistles and testaments of the combatants from Qom province between 1980-1988 - which have not been printed yet - using a descriptive-analytical method. These epistles and especially testaments have a specific structure at a general level, consisting of introduction, contextualization, testament text, conclusion, name and signature. From a literary perspective, various literary devices have been employed in their text. The culture of Ashura, velayat-e faqih (guardianship of jurist), and safeguarding the achievements of the revolution are among the most prominent themes that dominate their content. One of the outcomes of this research is to introduce epistles whose authors have written them in a distinctive way from others by spending time and taste and often in their leisure time. Some examples of artistic and innovative works in this section are occasional correspondence, use of foreign or second languages, versification, multicolor writing, application of literary devices, calligraphy, painting, appropriation of trivialities, and various forms of name writing.

Keywords: Epistle; Testament; Literature of Sacred Defense; Qom Province; Innovation.

---

1 Master'sG raduate, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Qom University, Qom, Iran

2 Corresponding Author: Associate Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Qom University, Qom, Iran.
leila.pazhoohandeh@gmail.com

نوآوری و خلاقیت در نامه‌ها و وصیت‌نامه‌های رزمندگان دفاع مقدس
(براساس نامه‌ها و وصیت‌نامه‌های رزمندگان استان قم در فاصله سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۷)
عاطفه شکراللهی^۱ | لیلا پژوهنده^۲

چکیده

نامه‌ها و وصیت‌نامه‌های رزمندگان دوران دفاع مقدس به‌عنوان اسنادی معتبر در بیان آرمان و پیام آنان به نسل‌های پس از خود و نشان دادن اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی جبهه و پشت جبهه از اهمیت بسیاری برخوردارند و بخشی از میراث مکتوب فرهنگی دفاع مقدس محسوب می‌شوند. این نامه‌ها که چکیده باورها و آرمان‌های رزمندگان است، علاوه بر تأثیرگذاری بر اقشار مختلف و التذاذ معنوی خواننده و کمک به پیشبرد مطالعات تاریخی و جامعه‌شناختی، حاوی خلاقیت و نوآوری‌های بدیعی است که کمتر مورد توجه قرار گرفته است و در بررسی میراث مکتوب دفاع مقدس غالباً مغفول مانده است؛ از این‌رو پژوهش حاضر با هدف بررسی جنبه‌های هنری و نوآورانه نامه‌ها و وصیت‌نامه‌های رزمندگان استان قم در فاصله سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۷ - که تاکنون به چاپ نرسیده‌اند - به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است. این نامه‌ها و به‌خصوص وصایا در سطح کلی دارای ساختاری معین شامل مقدمه، زمینه‌سازی، متن وصیت، مؤخره، نام و امضا هستند. از دیدگاه ادبی نیز صنایع ادبی متعددی در متن آن‌ها به کار رفته است و فرهنگ عاشورا و ولایت‌فقیه و حراست از دستاوردهای انقلاب از پررنگ‌ترین مضامینی است که محتوای وصایا را به خود اختصاص داده است. از دستاوردهای پژوهش حاضر معرفی نامه‌هایی است که صاحبان آن‌ها با صرف وقت و ذوق و سلیقه و اغلب در اوقات فراغت به شیوه‌ای متفاوت از دیگران نام‌نگاری کرده‌اند. از نمونه‌های هنرمندانه و نوآورانه در این بخش می‌توان به مکاتبات مناسبی، استفاده از زبان غیرمادری و زبان دوم، منظوم‌نگاری، رنگارنگ‌نویسی، کاربرد صنایع ادبی، خوشنویسی، نقاشی، تصرف در بدیهیات و انواع شکل‌نویسی نام برد.

کلیدواژه‌ها: نامه؛ وصیت‌نامه، ادبیات دفاع مقدس، استان قم، نوآوری.

۸

سال پنجم

بهار و تابستان ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۰۸/۲۹

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۰۵/۱۸

صص: ۱۴۲-۱۴۱

شابا چاپی: ۶۳۲۸-۲۵۳۸

الکترونیکی: ۱۶۵۵-۲۷۱۷

DOR: 20.1001.1.25386328.1402.5.8.6.8

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، گروه، زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، قم، ایران.

۲. نویسنده مسئول: دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم،

قم، ایران. leila.pazhoohandeh@gmail.com

مقدمه و بیان مسئله

در فاصله سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۷ بین دو کشور ایران و عراق جنگی به وقوع پیوست که ایران آغازگر آن نبود. جنگی که هشت سال به طول انجامید و تمامی مردم ایران را از قشرها و طبقات مختلف اجتماعی به مقاومت و دفاع فراخواند. در همین مقاومت‌های محکم و قاطعانه، بسیاری از جوانان این مرزوبوم، مظلومانه و بی‌گناه به شهادت رسیدند. این جنگ هشت‌ساله، رخداد بزرگی بود که در تمام سطوح سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و هنری جامعه ایران دگرگونی فراوانی ایجاد کرد. این تحول بزرگ در مکتوبات آن زمان بسیار چشمگیر بود و موجب شد ادبیاتی را به وجود آورد که از آن به‌عنوان «ادبیات دفاع مقدس» یا می‌شود (سنگری، ۱۳۹۰: ۱۱).

تاریخ ادبیات دفاع مقدس از آغازین روزهای جنگ شروع شد و همچنان ادامه دارد، چراکه پیامدها و حوادث آن روزگار تاکنون اثرگذار بوده‌اند و تا امروز خاطرات، داستان، رمان و پژوهش‌های تاریخی و اجتماعی فراوانی درباره آن نوشته شده است. در میان انواع مکتوباتی که نشأت گرفته از دفاع مقدس هستند، نامه‌ها و وصیت‌نامه‌های رزمندگان از آن روزگار به یادگار مانده و افزون بر ارزش تاریخی، بخشی از میراث مکتوب فرهنگی دفاع مقدس محسوب می‌شود. در قلمرو فرهنگ و معارف نوشتاری جبهه، نامه‌نگاری نیز از مظاهر مکتوب و مستند این حوزه به شمار می‌آید. این نامه‌ها به دلیل جوان بودن جامعه رزمنده، کثرت راویان، عاری بودن از هرگونه تصنع و تکلف و رابطه مستقیم و تنگاتنگ آن با جبهه و میدان نبرد، از میزان استناد و اعتبار قابل توجهی برخوردارند. با توجه به اینکه بخش قابل توجهی از این مکتوبات، در فضایی عاطفی، صمیمی نوشته شده و از آنجا که معمولاً به‌عنوان آخرین سخنان شهدا و رزمندگان و وسیله‌ای برای رساندن پیام شهیدان به مردم بودند، از نظر محتوا و مضمون نیز نمونه‌های ارزشمندی هستند. مضامینی برخاسته از اعماق وجود رزمندگان که گاه به نظر می‌رسد نویسندگان آن، عارفانی وارسته و به کمال رسیده‌اند. باوجود اینکه اغلب رزمندگانی که دست‌نوشته‌هایشان در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته، از طبقات اجتماعی متوسط بوده و گاه تحصیلات دانشگاهی نداشتند، با زبان و بیان بی‌تکلف و بی‌پیرایه خود، ادبیات شیوا و رسایی را برای نوشتار خود به کار برده‌اند. این نامه‌ها و وصیت‌نامه‌ها از نظر هنری نیز قابل مطالعه هستند. شواهد نشان می‌دهد با استمرار مبارزه، نامه‌نگاری، جنبه حرفه‌ای تری به خود گرفت و از سادگی به پیچیدگی رسید (فهمی، ۱۳۷۷: ۲۴) و

با ادامه نبرد، نمونه‌های ادبی، هنری و نوآورانه قابل توجهی به میراث مکتوب رزمندگان اضافه شد. در این پژوهش، نامه‌های رزمندگان دوران دفاع مقدس شهرستان قم بر پایه مطالعه ۱۹۸۰ نامه و وصیت‌نامه از رزمندگان استان قم که در مؤسسه حفظ و نشر آثار دفاع مقدس نگهداری می‌شود و تاکنون منتشر نشده‌اند، با رویکردهای گوناگون و با تأکید و تمرکز بر جنبه‌های هنری و نوآورانه نامه‌ها و وصیت‌نامه‌های رزمندگان بررسی شده است.

مبانی نظری

۱. تعریف مفاهیم و اصطلاحات

ادبیات پایداری (ادبیات دفاع مقدس): هر انقلاب و تحول اجتماعی، در همه ساحت‌ها و شئون یک کشور تأثیر می‌گذارد و جامعه را به نگاه نو، اندیشه‌ها و روش‌های تازه می‌کشاند. رخدادهای بزرگ، نه تنها در ساحت فرهنگ، اجتماع و سیاست، بلکه در قلمرو ذوق هنر نیز دگرگونی می‌آفریند. در نتیجه، این جریان‌های اجتماعی، هنر و ادبیاتی تازه خلق می‌کند که معمولاً با نام کلی همان تحول، شناخته و شناسانده می‌شود (سنگری، ۱۳۹۰: ۱۱). «ادبیات دفاع مقدس به مجموعه نوشته‌ها و سروده‌هایی گفته می‌شود که درون مایه و موضوع آن‌ها به مسائل هشت سال دفاع مقدس، پیامدها و تبعات آن‌ها بازگردد؛ با تکیه بر مقدس بودن که تداعی قلمرو الهی و دینی را بر این نوشته‌ها و سروده‌ها می‌کند؛ حال این مجموعه، هم‌زمان با جنگ باشد یا پس از آن» (سنگری، ۱۳۸۰: ۱۵).

نامه: در لغت‌نامه دهخدا به معنی مکتوب، قرطاس، کتابت، کاغذی که به نام کسی نوشته شود، نوشته، رقع، تعلیق آمده است (دهخدا، ذیل نامه). در سده‌های پس از اسلام، با تلفیق اصول نامه‌نگاری فارسی و عربی و تأثیرپذیری کاتبان از فنون بلاغی قرآن، همچنین توجه به شیوه کتابت نامه‌های پیامبر (ص) و خلفا به پادشاهان کشورهای اطراف و کارگزاران حکومت اسلامی، نامه‌نگاری به زبان عربی و به شیوه‌های اسلامی- ایرانی در میان دبیران رواج گرفت و نامه‌ها متناسب با کاربرد و نوع مخاطب، اجزا، تقسیم‌بندی و ساختار خاصی یافت (خطیبی، ۱۳۷۵: ۳۰۹ - ۳۶۰). ساده شدن ساختار و زبان نامه‌ها با رشد سوادآموزی موجب گسترش نامه‌نگاری در دوره

معاصر شد و در دههٔ پس از انقلاب اسلامی و به‌ویژه در زمان جنگ، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای ارتباطی کاربرد یافت.

وصیت‌نامه: در تعریف وصیت‌نامه آمده است: نوشته‌ای که به‌موجب آن موصی، عهدی را بر ورثهٔ خود تحمیل کرده یا طریق تقسیم یا مصرف اموال خود را پس از مرگ تعیین کند. وصیت‌نامه ممکن است به‌طور رسمی یا خود نوشته یا سرّی تنظیم شود و در پاره‌ای مواقع هم شفاهی باشد (مصاحب، بی تا، ۳۱۷۰/۲). نوشتن وصیت‌نامه در دین اسلام، بسیار مورد توجه است؛ به‌طوری که خداوند متعال در قرآن کریم در آیات متعدد بدان توصیه و امر فرموده است (نک: بقره: ۱۸۰ تا ۱۸۲). هم‌چنین پیامبر گرامی اسلام (ص) توصیه‌های مکرری بدان دارد (حر عاملی، ۱۳۷۳: ۳۵۲). وصیت‌نامه به‌عنوان آخرین توصیه و سفارش هر فردی به نسل‌های آتی محسوب می‌شود، به عبارتی عمق نگاه و فصل‌الخطاب هر شخصی را نشان می‌دهد که در زیست جهان خود آرمان و هدفش چه بوده و برای اکمال و اتمام برنامه زندگی‌اش به آیندگان چه سفارشی نموده است (نوبین، ۱۳۸۷: ۲۲).

خلاقیت و نوآوری: با توجه به ماهیت پیچیده و ابهام‌برانگیز خلاقیت، روانشناسان و پژوهشگران ذهن و روان تعریف جامع و کاملی که بتواند همه ابعاد و جوانب آن را در برگیرد ارائه نکرده‌اند؛ از این رو تعریف خلاقیت با رویکردهای متفاوتی ارائه شده است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود: خلاقیت واژه‌ای عربی از ریشه «خلق» به معنی آفریدن است. در لغت‌نامهٔ دهخدا (ذیل واژه) خلاقیت، خلق کردن و به وجود آوردن است و خلاق، شخصی است که دارای عقاید نو باشد. خلاقیت، ارائهٔ کیفیت‌های تازه‌ای از مفاهیم و معانی است. خلاقیت، توانایی فرد برای تولید ایده‌ها، نظریه‌ها، بینش‌ها یا اشیاء جدید و بدیع و بازسازی مجدد در علوم و سایر زمینه‌هاست که توسط متخصصان اصیل و از نظر علمی، زیبایی‌شناسی، تکنولوژی، اجتماعی با ارزش تلقی گردد. خلاقیت، تمایل و ذوق به ایجادگری است که در همه افراد و در همه سنین به‌طور بالقوه موجود است و با محیط اجتماعی، فرهنگی، پیوستگی مستقیم و نزدیک دارد (مالکی، ۱۳۹۳: ۱۳-۱۵).

۲. ویژگی نامه و نامه‌نگاری در زمان جنگ

نامه‌ها و وصیت‌نامه‌های رزمندگان به عنوان اسنادی معتبر در بیان اهداف، آرمان‌ها و پیام رزمندگان به نسل‌های پس از خود و نشان دادن اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی جبهه و پشت جبهه اهمیت بسیاری دارند. شواهد نشان می‌دهد که نامه‌ها و دست‌نوشته‌ها نسبت به وصیت‌نامه شهیدان که به جهت جنبه دینی، تکلیفی و قدسی آن به‌طور مستمر نشر و بازنشر شده‌اند، تاحدی تا به امروز مکتوم مانده‌اند. این نامه‌ها علاوه بر تأثیرگذاری بر اقشار مختلف و التذاذ معنوی و هنری خواننده و کمک به پیشبرد مطالعات تاریخی و جامعه‌شناختی حاوی خلاقیت و نوآوری‌های بصری و بدیعی است که در بررسی میراث مکتوب دفاع مقدس کمتر مورد توجه قرار گرفته است و چه بسا ذوق هنری و ادبی رزمندگان از نگاه نسل امروز پوشیده مانده است.

مهم‌ترین ویژگی نامه‌نگاری در زمان جنگ خاصیت رسانه‌ای آن بود و فاصله‌ای که بین رزمندگان با خانه و کاشانه ایجاد شده بود و جدایی از خانواده، کار، درس، مسجد، محل و سایر وابستگی‌ها با همین نامه‌ها تا حدودی جبران می‌شد. جوانی جامعه رزمنده (هفتاد درصد کل) که بخش قابل توجهی از مکاتبات و نامه‌نگاری متعلق به آن‌هاست و مقتضیات سنی این دوره، همراه با احساسات پرشور، نشاط، اشتیاق و کنجکاوی در کنار محیط باز و روابط گسترده و متنوع منطقه، از جمله عوامل و مناسبات نامه‌نگاری بود. ابلاغ اخبار، خبر صحت یا کسالت و جراحت، مرخصی، یا تصمیم تجدید مأموریت، ذکر نشانی جدید و پرس و جو از دوستان مجروح، تبریک و تسلیت، خبر شهادت عزیزان، تبریک عید و حلول سال نو، ازدواج و تولد فرزند، فرستادن عکس و مواردی چون تبادل تجارب نظامی، جبران کمبودهای علمی و آموزشی، خلاصه‌نویسی کتب مورد مطالعه و نوار پیاده شده و نظایر آن، از جمله مواردی بود که مکاتبه می‌توانست تا حدودی از آن دستگیری کند. بهانه‌های جزئی‌تری هم برای نوشتن نامه وجود داشت، چون وفور کاغذ پاکت خصوصاً انواع جدید و دارای طرح‌های مناسب و جذاب که هم فال بود و هم تماشا (فهیمی، ۱۳۷۷: ۱۹). در مقابل در مواردی کمبود کاغذ و قلم در حالی بود که بعضی مجبور می‌شدند پشت اسکناس، کاغذهای باطله و پوسته‌های تبلیغاتی نامه بنویسند. مکاتبات مناسبی نظیر فرارسیدن سال نو هم از موارد قابل توجهی بود که نوشتن نامه را توجیه می‌کرد (همان: ۲۱).

تنوع در نامه‌نگاری با فضای جدیدی که رزمندگان خود را در آن می‌یافتند، بی‌ارتباط نبود. در آغاز جنگ، محیط منطقه، ابزار و ادوات جنگی، آشنایی با رزمندگان از نقاط مختلف کشور و فرهنگ‌های متفاوت، روبه‌رو شدن با دشمن و مسئله اسارت و نظایر آن که تا آن زمان ندیده و نشنیده بودند، مضمون نامه‌ها را شکل می‌داد. با گذر زمان و پشت سر گذاشتن مرحله اول جنگ و ادامه نبرد کم‌کم تأکید و توجه از روی اصل و نفس رویدادها برداشته شد و ذهن رزمندگان متوجه فرم و سویه‌های هنری و خلاقانه شد و به شیوه‌های جالب توجه و تحسین روی آورد. برخی از رزمندگان خلاق اغلب در زمان اوقات فراغت با صرف وقت و حوصله این شیوه‌های خاص و جدید را خلق کرده‌اند. غالباً این افراد به‌منظور برجسته کردن نامه خود و یا نشان دادن ذوق هنری و ابراز احساسات به این شیوه‌های ابداعی پرداخته‌اند. نوآوری و کشف و خلاقیت، جایی در میان کلیشه‌ها و متعارف‌نویسی و نامه‌نویسی معمولی باز کرد و فرهنگ جبهه به‌ویژه مکاتبات رزمندگان تا آخر توانست حرف گفتنی و شنیدنی و ماندنی برای مخاطبان داشته باشد (فهیمی، ۱۳۷۷: ۲۴).

پیشینه پژوهش

در این حوزه آثاری وجود دارد، اما بیشتر آن‌ها تنها به وصیت‌نامه‌ها پرداخته یا به استان خاصی اختصاص دارد یا در کتاب‌های مرتبط، به انضمام شرح زندگی یا مصاحبه رزمندگان، بخشی از وصیت‌نامه یا نامه ارائه شده است. برخی آثار مرتبط با موضوع مقاله عبارت‌اند از:

کتاب: فرهنگ جبهه (۳ جلد) از سید مهدی فهیمی که در تهران (۱۳۷۷) به چاپ رسیده است. جلد اول این مجموعه با عنوان «مکاتبات» به ارائه نامه‌های رزمندگان اختصاص دارد و نمونه‌هایی از نامه‌ها در پایان کتاب آمده است. به مقدمه مبسوط و ارزشمند نویسنده در مقاله بارها استناد شده است.

مقالات: شیرکوند (۱۳۹۱) در مقاله «بررسی اندیشه معصومین در وصیت‌نامه شهدا به‌عنوان متون ادبی معاصر» به بررسی وصیت‌نامه شهدای شهرستان ورامین پرداخته و نشان داده است که شهدا در نگارش وصیت‌نامه‌ها به علم معانی و استشهاد توجه داشته‌اند و تا حد زیادی تحت تأثیر آموزه‌های قرآنی و دینی از جمله عاشورا و سخنان امام خمینی (ره) بوده‌اند.

خسروی زارگز و بخشی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای تحت عنوان «انگیزه‌سنجی رزمندگان اسلام برای حضور در دفاع مقدس» به تحلیل آماری ۱۰۹ وصیت‌نامه از وصایای شهدای خراسان جنوبی پرداخته‌اند و علل و انگیزه‌های رزمندگان برای حضور در جبهه را در سه بخش: انگیزه‌های دینی، انقلابی و ملی مورد بررسی قرار داده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که انگیزه دینی بیشترین دلیل حضور رزمندگان در جبهه بوده و انگیزه ملی کمترین نقش را در تشویق رزمندگان داشته است.

در مقاله‌ای با عنوان «بررسی ویژگی‌های ساختاری و محتوایی در نامه‌های آزادگان جنگ تحمیلی»، روانستان و همکاران (۱۳۹۸) ویژگی‌های ساختاری و معنایی حدود شش هزار نامه از آزادگان به روش تحلیل محتوایی را طبقه‌بندی و تحلیل کرده‌اند. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد نامه‌های اسیران، ادامه‌دهنده سنت ترسالات اخوانی در ادبیات است؛ با وجود این، چنین نامه‌هایی از نظر ساختار، زبان، محتوا و نوع کارکرد تمایزاتی با دیگر نامه‌های اخوانی دارد.

عزت‌اللهی نژاد (۱۳۹۹) در مقاله «جنگ‌نگاری (زیبایی‌شناسی و معناشناسی نامه‌های رزمندگان ایرانی جنگ ایران و عراق)» ابعاد زیبایی‌شناسی و معناشناسی نامه‌ها و پاکت‌نامه‌های چاپی رزمندگان را از منظر انسان‌شناسی هنر بررسی کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که بُعد زیبایی‌شناسی تصاویر و نوشتارهای چاپی نامه‌ها در راستای تولید و بازتولید گفتمان غالب جنگ است که اغلب نمایشی از هویت‌های مکانی، دینی، سیاسی و ملی‌اند و گفتمان غالب جنگ، توجه خاصی به هویت دینی دارد.

پایان‌نامه: دقیقی (۱۳۹۴) در پایان‌نامه «تحلیل محتوایی وصایای شهدای دفاع مقدس شهر تهران با موضوعیت نهضت عاشورا» درصدد تحلیل محتوای وصایای شهدای دفاع مقدس شهر تهران با موضوعیت نهضت عاشورا بوده است. در این راستا با استفاده از روش تحلیل محتوی کمی، داده‌های موردنیاز از ۳۷۰ مورد از وصایای شهدای شهر تهران گردآوری کرده است. یافته‌های تحقیق پر بسامدترین موضوعات مرتبط با واقعه عاشورا را در وصایای شهدا نشان می‌دهد.

در موارد یادشده - چنانکه از عنوانشان مشخص است - نویسندگان به تحلیل محتوایی، ساختاری، ادبی و بازتاب نهضت عاشورا در مکتوبات و انگیزه رزمندگان برای حضور در دفاع مقدس و همچنین به بررسی زیباشناختی نمونه‌های چاپی نامه‌ها و پاکت‌نامه‌ها و موضوعات دیگر

پرداخته‌اند. جستجوها نشان می‌دهد جز کتاب فرهنگ جبهه، در آثار دیگر به هنر، نوآوری و خلاقیت رزمندگان عنایت نشده است؛ افزون بر این، جامعه آماری نامه‌های رزمندگان استان قم برای نخستین بار بررسی و ارائه می‌شود.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش به شیوه توصیفی تحلیلی انجام می‌شود. جامعه آماری پژوهش حاضر شامل ۱۹۸۰ نامه و وصیت‌نامه از رزمندگان استان قم است که در مؤسسه حفظ و نشر آثار دفاع مقدس شهرستان قم نگهداری می‌شود و تاکنون منتشر نشده‌اند. این اسناد ارزشمند برای نخستین بار به همراه پژوهش و بررسی ساختاری، محتوایی، ادبی و سویه‌های بصری و هنری ارائه می‌شود. ابزار گردآوری داده‌ها در این پژوهش فیش‌برداری است.

سؤالات پژوهش

سؤال اصلی پژوهش به انواع و شیوه‌های خلاقیت و نوآوری در نامه‌ها و وصیت‌نامه‌های رزمندگان استان قم می‌پردازد. پژوهش به دو سؤال فرعی در مقاله نظر دارد: ۱. ویژگی‌های صوری و ساختاری نامه‌ها و وصیت‌نامه‌های چگونه است؟ ۲. ویژگی‌های محتوایی نامه‌ها و وصیت‌نامه‌ها چیست؟

یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش بر اساس سؤال‌های اصلی و فرعی پژوهش به ترتیب در دو بخش اصلی بررسی می‌شود. در آغاز بر مبنای سؤال اصلی به شیوه‌های نوآوری و خلاقیت در دو حوزه با رویکرد زبانی و ادبی و رویکرد هنری و بصری به تفکیک پرداخته و در ادامه ساختار و محتوای نامه‌ها را به اختصار مرور می‌شود.

۱- شیوه‌های نوآوری و خلاقیت

۱-۱- نوآوری و خلاقیت با رویکرد زبانی و ادبی

رزمندگان غالباً با زبانی ساده و بدون تصنع، نامه‌ها و وصیت‌نامه‌های خود را می‌نوشتند، اما در برخی از این نوشته‌ها، صنایع و آرایه‌های ادبی به چشم می‌خورد (برای شرح مبسوط جنبه ادبی نامه‌ها و صنایع به کاررفته نک: شکراللهی، ۱۳۹۹: ۱۲۴-۶۸). کاربرد صنایع در وصیت‌نامه‌ها و نامه‌ها اغلب ناخودآگاه و بی‌تکلف بوده و ناشی از تأثیر عواطف و اندیشه‌های پاک و متعالی آن‌هاست. نوشته‌های رزمندگان از آن‌رو که با عمق دل‌وجان مردم ارتباط پیدا می‌کند، تأثیرگذار و دل‌انگیز است. در نمونه‌ای می‌خوانیم: «به یاد گل‌های پرپر شده؛ خدایا خوش به حالت که میزبان یارانمان هستی؛ خوشا به حالشان که مهمانت هستند، حالا فرشتگان باید بر خاکشان سجده کنند که این‌ها (اسماء) را خوب آموخته، حالا ملائک باید در اوج آسمان فریاد کشند که «فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ» و تو باید در معراج انسان، دیگر بار این آیه را فرو فرستی که: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً؛ ...خدایا یاران پر توانمان مردانه بر قلب سیاهی یورش بردند تا رویش دوباره انسان را در کویر کفر به تماشا نشینند، اما پیکر پاکشان را به تیغ تباهی دریدند... قصه توحید را باور داشتند و به سر آن بودند که دست به کاری زنند که غصه سرآید اما خونریزان دستشان را شکستند» (ابوالفضل رضایی). و یا «به یاد معشوقانی که چون کبوترانی خوش‌آهنگ از میان شبنم اشک‌های نیمه‌شب با بال‌های خونین و توانمند، با تن‌پوش اخلاص، غرق در ایثار به سوی قرب و وصال حق به‌شتاب گرویدند... و ما هنوز اندر خم یک کوچه هم نیستیم» (مهرداد محمدپورهمدانی).

۱-۱-۱- زبان دوم، لهجه‌های محلی و زبان محاوره

استفاده از زبان غیر مادری و بعضاً ترکیبی از هر کدام آن‌ها با زبان فارسی در زمره شیوه‌هایی بود که کم‌وبیش در مکاتبات مشاهده می‌شود. در موارد محدودی غیر از زبان فارسی از زبان عربی، ترکی و افغانی یا ترکیبی از زبان فارسی با زبان‌های دیگر (ترکی و عربی) استفاده شده است. «گاهی این زبان دوم زبان به اصطلاح رمزی زرگری بود یا سوسکی و مرغی! که ابتدا بین بسیجی‌ها متداول بود، چنانکه جمله سلام‌علیکم می‌شد: سلام به سیدی، سلیمک به عیدی و استفاده از حروف ابجد یا کلمات خاصی که بین خود قرار می‌دادند و قاعده و وضعی نداشت. طبعاً این نوع مکاتبه بین رزمندگان شایع بوده تا ایشان با غیرجبهه‌ای‌ها» (همان: ۲۴). نمونه‌ای از شعر ترکی

در انتهای وصیت‌نامه فارسی (برجعلی بیگدلی) آمده است. نمونه‌ای از وصیت‌نامه با لهجه افغان از محمدحسین، فرزند قاسم که هرچند زبان دوم شمرده نمی‌شود، در نوع خود خواندنی است: «اینجانب محمدحسین فرزند قاسم، اهل افغانستان از ولایت جوزی جان هستم... دست بریزیف خاین از اسطین ببرگکارمل جینایت کار برون آمد، حمله بر حریم کشور اسلامی افغانستان عزیز نمود و ارطیش سرخ را در کشور افغانستان فرسطاد. اینجانب که توسط دولتی ببرگکارمل کمونیزیم آوار نمودم و پناهیده در کشور جمهوری اسلامی ایران عزیز شودیم...»

هم‌چنین نمونه‌هایی از کاربرد زبان محاوره در نثر نامه‌ها و وصایا دیده می‌شود:

«به قول معروف آن‌ها **شارژ هستند** و آماده برای حمله ان‌شاءالله» (ابوالفضل رضانی)؛ «بیاید یک دفعه به خاطر خدا این قدر به اسلام **نق نزنید**» (جواد احمدی)؛ «... دست از این **بچه‌بازی‌ها** بردارید... این دنیای بی‌ارزش **گولتان نزنند**» (روح‌الله ایران‌نژاد)؛ «... که می‌گویند مثلاً **آقای X** بی‌کار شد...» (محسن طاهری‌نژاد).

۱-۱-۲- منظوم نگاری

در میان شمار قابل توجهی از نامه‌ها از اشعار شاعران استفاده شده است که برخی نمونه‌ها در بخش وجوه ادبی آمده است و نشانگر ذوق ادبی رزمندگان و آشنایی با ادبیات فارسی است؛ افزون بر آن بسیاری از نامه‌ها توسط خود رزمندگان منظوم‌نگاری شده یا اییاتی ساده و بی‌تکلف در بخش‌های آغازین، میانی و انتهای نامه آمده است که از صفای باطن و احساسات پرشور آن‌ها حکایت می‌کند. «گذشته از شعر که چاشنی قلم بود و جابه‌جا مطلع و حسن ختام مکتوبات واقع می‌شد و راه فهم را در بیان نکات «یدرک و لایوصف» کوتاه می‌کرد، بودند برادرانی که طبع شعر داشتند و می‌توانستند متن یک نامه را از بای بسم‌الله تا تای تمت به نظم درآورند.»

«به جبهه می‌شوم اعزام، حلالم کن تو ای مادر»؛

«مبری رخت دامادی، نجینی حجله شادی»؛

«لباس من کفن باشد، شکست بر اهرمن باشد»؛

«بیا مادر در آغوشم حلالم کن دم آخر» (امیررضا رضاییان جعفری) و

«مادر جان گریه مکن غم مخور دنیا همین است...»؛

«تو را تو خواب می‌بینم از تاقچه‌های سنگر گل قشنگ می‌چینم»؛

«بگو آن عروس آسمونی حرف دل من و شیرین زبونی»؛
 «من اینجا تو سنگرها می‌جنگم و اون دوش دارم مثل تفنگم...»؛
 «خداحافظ مادر تا روز دیدار یک عکس فرستادم بزَن به دیوار» (محمدعلی عرب خراسانی).
 گاهی آغاز و مطلع نامه‌ها و گاهی حسن ختام آن‌ها با شعر بود:
 مطلع: «الهی عاشق دلخسته هستم به عشق تو در این سنگر نشستم...» (محمدرضا رنجبران)
 نمونه حسن ختام: «در راه خدا بیا فداکاری کن، دشمن به کمین نشسته بیداری کن. ای دوست
 اگر تو هم مرید عشقی، برخیز و بیا به جبهه‌ها یاری کن» (احمد کاشانی).
 «خداحافظ آیا مادر نمی‌بینم تو را دیگر» (عباسعلی پرواره).

۱-۱-۳ - تصرف در بدیهیات

«طریق دیگر، تصرف در عبارات بود و فوق‌العاده موردنظر و معمول. این روشی بود که در غیر
 موضوع مکاتبات هم نظیرش را داریم و چنین است که نویسنده درست در جایی که ذهن مخاطب
 جزء بدیهی مؤخر ترکیبی را حدس می‌زند، خلاف آن را بیان می‌دارد، چون: «خدا سعدی» به
 جای «خداحافظ» ... با این شیوه، کلام تا عمق جان نفوذ و فرصت اندیشیدن را از مخاطب سلب
 می‌کند و نمی‌گذارد او از خودش دفاع کند و بسا دقیق دیگر در این باب» (شکراللهی، ۱۳۹۹:
 ۲۷). برای نمونه: «ملالی نیست جز زنده بودن صدام لعنتی به‌جای عبارت معمول ملالی نیست جز
 دوری شما.» و عبارت «خدا، حافظ بیمارزه» در جای «خداحافظ» (بدون نام).

۱-۱-۴ - ارسال المثل

«تا که از جانب معشوق نباشد کششی، کوشش عاشق بیچاره به‌جایی نرسد» (محمدرضا
 انصاری فرد، نک: لامعی، بی تا: ۸۶)
 نمونه‌هایی از ارسال المثل زبان نامه‌ها را به زبان محاوره نزدیک می‌کند و لحن و فضایی
 صمیمانه به خواننده منتقل می‌نماید:
 «همگان خواهد رفت و به‌قول معروف این شتری است که در خانه همه خواهد نشست» (محمد
 اسلامی؛ همان: ۲۵۸)؛
 یا «میان عاشق و معشوق رمزی است، چه داند آن که اشتر می‌چراند» (سعید نجفی؛ نک:
 همان: ۹۲۰)؛

«زمستان می‌رود و روسیاهی به زغال می‌ماند» (سعید نجفی، همان: ۶۰۴)؛
 «اگر روزی خدایی ناکرده، مویی از سر این پسر فاطمه (س) کم شود، دوباره همان آتش است و همان کاسه» (سعید نجفی؛ همان: ۱۰۳۰).

۱-۱-۵- استعاره

بررسی وصیت‌نامه‌ها نشان می‌دهد استعاره‌های متنوعی در آن‌ها به کار رفته است که به چند نمونه بسنده می‌شود:

«خدایا، خدایا! **ستارگان** که رفتند، تو **خورشید** را نگه‌دار» (حسین رضانی)؛
 «از مبارزه خسته نشوید، چراکه خون ما با مبارزه رنگ می‌گیرد و **مزارع و چمن‌زارهای** ما با **لاله** زیبا می‌گردد»؛
 «همسرم! یادگاری از من می‌خواستی، ولی افسوس که **شکوفه زندگی مان** پرپر شد» (سیدابراهیم حسینی)؛
 «شهادت... روزی من فرمود و در **سفره** بندگانش جای کوچکی را برای این حقیر باز کرد» (خیرعلی نوروزی خندان)؛
 «به‌راستی **نسیم الهی** بر این کشور وزیده و درواقع خمینی این **نسیم** را با خود آورده است» (سیدابوالفضل داستان).

۱-۱-۶- اقتباس و استشهاد

در غالب وصایا و نامه‌ها کاربرد آیات، احادیث، ادعیه و ... در قالب صنعت اقتباس و استشهاد دیده می‌شود و می‌توان گفت پررنگ‌ترین صنعت ادبی به کاررفته در این آثار هستند و عموماً با مضامینی چون جهاد، شهادت، توحید، درود و تحیت بر اهل هدایت و استغفار مرتبط‌اند:
 «مرگ اگر مرد است گو نزد من آی، تا در آغوشش بگیرم تنگ تنگ»؛
 «من از او عمری ستانم جاودان، او ز من دلقی بگیرد رنگ‌رنگ» (جواد آرزمی)؛
 «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزُقُونَ؛ و مپندارید کسانی که کشته شده‌اند در راه خدا مرده‌اند، بلکه زنده‌اند و نزد پروردگارشان روزی می‌خورند» (محمدتقی بنی‌علی).

گاهی آغاز و مطلع نامه‌ها و گاهی حسن‌ختم و پایان آن‌ها با صنایع یادشده آراسته بود:

سرآغاز و مطلع: «قال رسول الله (ص): ما من قطرة أحب إلى الله عز وجل من قطرتين: قطرة دم في سبيل الله؛ هیچ قطره‌ای پیش خداوند محبوب‌تر نیست از قطره خونی که در راه خدا ریخته شود» (حسین فراهانی).

«خوشا آنان که در راه عدالت به خون خویش غلطیدند و رفتند»؛

«خوشا آنان که در پیمانۀ عشق شراب عشق نوشیدند و رفتند» (حسین نجف‌زاده).

می‌توان آن دسته از مقدمه‌ها را که حاوی مضامینی همچون اشتیاق به شهادت، جاودانگی، تکریم مجاهدان، رزمندگان و شهیدان... است را به نحوی براءت استهلال برای نوشتن نامه‌ها و وصیت‌نامه‌ها به حساب آورد.

حسن ختام و پایان:

«آن فروریخته گل‌های پریشان بر باد
کز می جام شهادت، همه مدهوشانند
یادشان زمزمه نیمه‌شب مستان یاد
تا نگویند که از یاد فراموشانند» (اصغر شکوری)

۱-۱-۷- تشبیه

اغلب تشبیهات به کاررفته از نوع بلیغ است ولیکن کاربردهایی از انواع دیگر تشبیه از جمله تشبیه مرسل، مؤکد و مجمل نیز در آن‌ها دیده می‌شود. شواهدی از کاربرد انواع تشبیه در نامه‌ها و وصایا از این قرارند:

«گریه نکن ای مادر که هر قطره اشک تو تیری است بر جگرم» (حسن داوودآبادی)؛
«ای دولتمردان جمهوری اسلامی!... بدون ملت، شما مانند معلم بی شاگرد یا ماهی بی آب هستید» (یوسف همتی)؛

«مگر خون من رنگین‌تر از جوانی است که در صحرای کربلا شهید می‌شود و حجله دامادی‌اش صحرای خون‌رنگ کربلا و چراغانی حجله‌اش بدن‌های تکه‌تکه شده هم‌زمانش و لباس دامادی‌اش خورش است» (سیدمجتبی هاشمی)؛

«چه سعادت‌مندند کسانی که با عشق به الله در زیر باران گلوله‌های دشمن و در آتش محبت دوست سوختند و در حجله‌گاه جبهه (عروس زیبای شهادت) را به آغوش گرفتند» (حسین دهقانی نصیری)؛ «برادران، انقلاب مثل یک درختی است که اگر آب به آن ندهند، کم‌کم پژمرده و

خشک می‌شود...» (احمد حیدریان) و «ما امروز مانند ماهی در دریایی از نعمات خداوند قرار گرفته‌ایم، لکن قدر آب را نمی‌دانیم» (سیدابوالفضل داستان).

نمونه‌های دیگر: بادهٔ محبت (محسن رفیعی)، خلعت زیبای شهادت (حسین حکمی)، مرغ سعادت شهادت (حسین حیدری)، تیغ تهمت‌ها، افتراها و رنجش‌ها (مهدی حسینی‌نیا)، سلاح ایمان (حسین یوسفی چهرقانی)، شهید شیرین شهادت (علی‌اکبر جعفرپناه)، درخت انقلاب اسلامی (علی‌اصغر یزدیان)، بحر گناه، ساحل نجات (رضا رضازاده)، جامهٔ زیبا و فاخر شهادت (محمدرضا انصاری‌فرد)، شربت شهادت (یحیی ابطحی)، کربلای ایران: اضافهٔ تشبیهی (حسن یوسفی)، دریای بیکران خون شهدا (رضا یوسفی)، دریای عظیم انبیا، جرعه‌های پاک و گواری اهل بیت (حبیب‌الله هدایتی)، قفس دنیا (سید مجتبی هاشمی)، طوفان حوادث و ناملايمات، امواج سهمگین مشکلات و سختی‌ها (سید محمدرضا هوایی موسوی)، درخت تناور حق (ابوالفضل نبی‌گل) و بازار شهادت (حمیدرضا نیستانی).

۱-۱-۸- تلمیح

«ای خدایی که یونس را از شکم ماهی، ابراهیم را آتش سوزان و اسماعیل را از قربانگاه و نوح را از غرق گشتن و پیامبر خاتم را در ليله‌المبیت از اشرار نجات دادی و ای خدایی که موسی را از شر فرعون نجات دادی، نجاتم بده» (محمد رزاقی طالقانی).

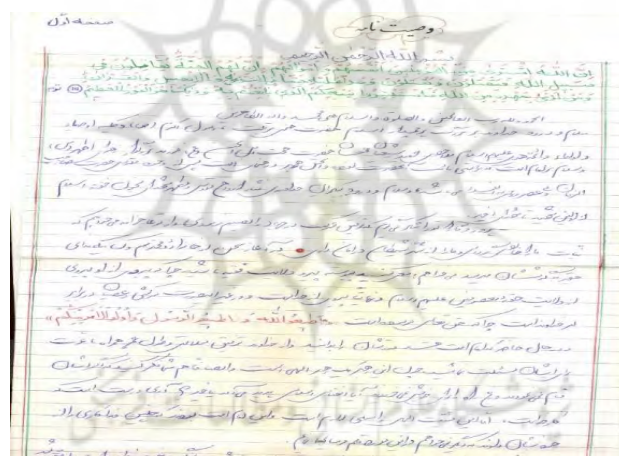
۱-۱-۹- ترجمه

«وقتی که درگیری آغاز می‌شود و تیرها ردوبدل می‌شود، ملائکه بال‌های خود را به او می‌مالند و برای پیروزیش دعا می‌کنند و یکی از آن‌ها فریاد می‌زند که بهشت زیر سایه شمشیرهاست...» (سید محمدعلی میرشجاعی) اشاره به حدیث: «إِنَّ أَبْوَابَ الْجَنَّةِ تَحْتَ ظِلِّ السَّيْفِ» (نهج‌الفصاحه، ۱۳۷۷: ۱۱۵) و «... به ریسمان محکم الهی چنگ بزنید» (حسین قلی کماسی) اشاره به آیه «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا...» (آل عمران: ۱۰۳)

۱-۲- نوآوری و خلاقیت با رویکرد هنری و بصری

۱-۱-۲- رنگارنگ نویسی

دور از انتظار نیست که کاربرد رنگ در نامه‌نگاری با توجه به شرایط پرخطر جنگ و کمبود و ابزار نویسندگی در جبهه رواج چندانی نداشت. با وجود این «بعضی از رسته‌ها و گروه‌ها به مرور زمان برای رنگ‌ها در مکاتبات، مفاهیمی اعتبار کردند که غیر از ایجاد کشش در خواننده، یکنواختی متن و خستگی ناشی از آن را خاصه در نامه‌های بلند، از بین می‌برد و نوعی توسل به ایجاز به شمار می‌آید؛ مثلاً بشارت‌ها و وعده‌های نیکوی خداوند و آنچه را موجب راحت روح است، در حوزه مسائل اخروی، به رنگ سبز می‌نوشتند؛ خبرهای خوش در توفیقات دنیوی به رنگ آبی نوشته می‌شد؛ رنگ سیاه در امور مادی و دنیوی به معنی نازل آن به کار می‌رفت...» (فهیمی، ۱۳۷۷: ۲۷).

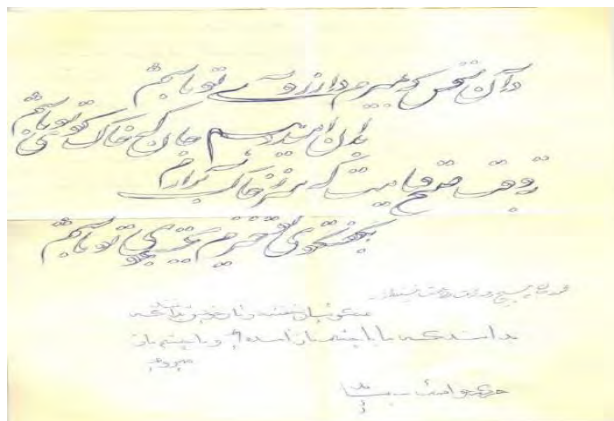

شکل ۱- رنگارنگ نویسی

۱-۲-۲- خوشنویسی

خوشنویسی متن نامه یا بخشی از آن به‌خصوص در مناسبت‌هایی نظیر سال نو و اعیادی چون عیدهای سعید قربان و غدیر به بهانه تبریک و تهنیت، به همراه تصاویری از منطقه و گل و گیاه در حواشی نامه‌ها دیده می‌شد. خوشنویسی معمولاً با صرف وقت مناسب و کمک گرفتن از هنرمندان و غالباً با خودکار انجام می‌شد (همان: ۲۸):

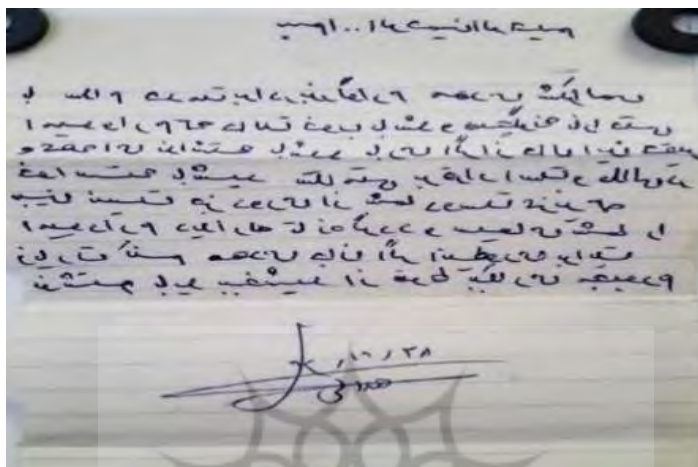
شکل ۲- خوشنویسی

۱-۲-۳- انواع شکل نویسی

از دیگر ابداعات و خلاقیت‌ها که در زمینه نامه‌ها وجود دارد، شکل نویسی، طراحی و تفنن در متن نامه‌ها است که در خواندن و به‌خصوص نوشتن مستلزم صرف وقت و حوصله فراوانی است و بیانگر فراغتی که در جبهه و جنگ دست می‌داد؛ مانند معکوس نویسی، مشهور به عوضی نامه؛ یعنی نوشتن متن از چپ به راست، چنان که گویی کلمه یا جمله یا متن را مقابل آینه گرفته‌اند؛ نیز زیگراگی و مورب‌نویسی. «نوعی طراحی کلمات و روی آوردن به شکل، نیاز به ابداع و آفرینش، نوگرایی با به هم زدن قالب رایج، از راست به چپ و از بالا به پایین، مرتب و منظم نوشتن، به نحوی شباهت جستن به حاشیه‌نویسی علمای دین در کتب علوم قدیم... طراحی نامه عاری از ملاحظت و بی‌اعتنا به مطایبه نیست و لو سخن در متن، فوق جدی باشد. هم‌شأنی و کمی صمیمیت برای صرف وقت و خواندن نامه ضروری است، البته اشکال بدون چاشنی و گوشه و کنایه هم نیستند.

طراحی شیوه‌ای است برای زیبا جلوه دادن نامه و متن و متمایز کردن آن از سایر نامه‌ها... راهی است برای گریز از تکرار و تفصیل و اقبال به تذکر و اجمال برای کوتاه کردن فاصله انتقال با نمادین شدن معنا و مفهوم و کمک به تعمیق ذهن برای نگهداری و حظ از آن... از این جمله است: مدور نوشتن کلمات با گریز از مرکز دایره‌وار و بالعکس، به تعبیر دیگر چرخان‌نامه و ده‌دوازده مرتبه کاغذ را برای خواندن چرخاندن؛ «شکل نویسی هندسی»، یعنی به‌جای نقطه و خط،

کلمه گذاشتن و شکل مربع و مستطیل و مثلث و لوزی و غیر آن را به وجود آوردن...» (فهیمی، ۱۳۷۷: ۳۵).

شکل ۳- مکوس نویسی مشهور به عوضی نامه (از نمونه های نادر)

شکل ۴- چرخان نامه (از نمونه های نادر)

شکل ۵- زیگراگی

شکل ۶- طراحی اشکال هندسی و متقارن

۱-۲-۴- نقاشی

در میان نامه‌ها و وصیت‌نامه‌های رزمندگان انواع نقاشی به شکل نمادین، حاشیه‌نویسی و طراحی و نقاشی سراسر صفحه دیده می‌شود که افزون بر نشان فراغت بیشتر، از ذوق ادبی و هنری نسل جوان حکایت می‌کند و تصاویری چشم‌نواز ارائه می‌دهد:

شکل ۷- نقاشی، نمونه اول

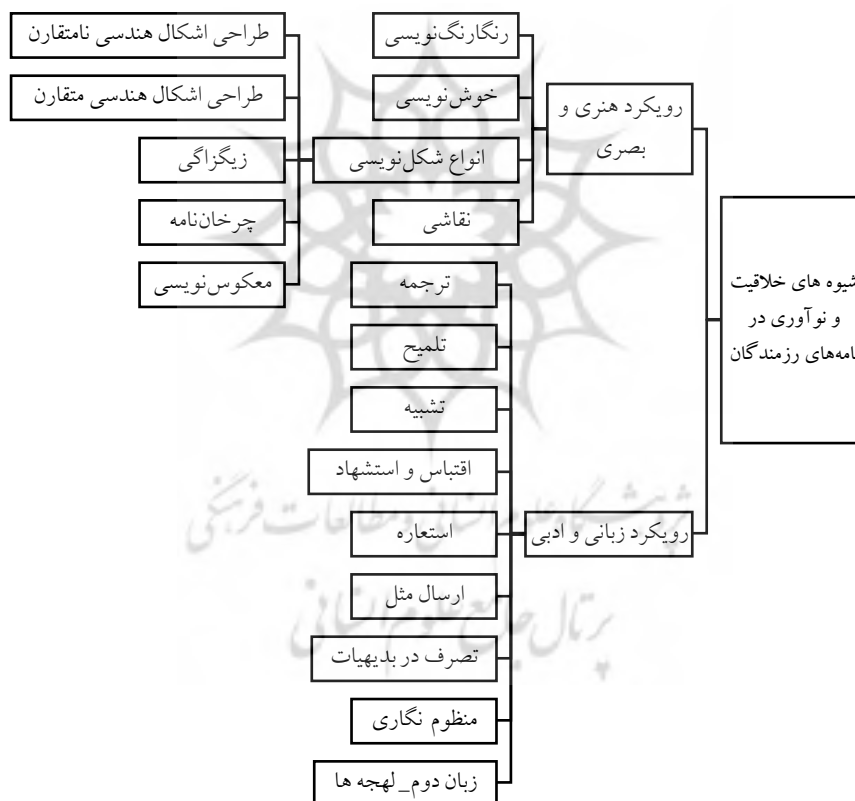

شکل ۸- نقاشی، نمونه دوم

۲- ساختار و محتوای نامه‌ها

ساختار و وصایا در اغلب موارد دارای پنج بخش مقدمه، زمینه‌سازی، متن وصیت یا نامه، مؤخره، نام و امضاست. در مضامین مقدمه‌ها، آیات و احادیث، درود و تحیت به پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع)، امام و شهیدان بیشتر از مفاهیم دیگر وجود دارد. در بخش زمینه‌سازی، مضمون شهادت، نیایش، تبیین ماهیت ولایت فقیه بسامد بالایی دارد. متن وصیت شامل وصیت به مخاطبان

خاص و عام بوده است. در نگاهی کلی مضامین شهادت، اسلام، امام حسین و اهل بیت (ع)، ولایت فقیه، مناجات، نماز، نکوهش دنیاگرایی و دشمن‌ستیزی بیشترین آمار را در محتوا به خود اختصاص داده است. دعا و نیایش، ذکر آیات و عبارات قرآنی، شعار و عبارات شعارگونه و شعر در برخی موارد توصیه‌هایی چند در مورد دفن و خاکسپاری، مواردی است که رزمندگان به‌عنوان مؤخره وصیت‌نامه خویش برگزیده‌اند. در پایانی‌ترین قسمت وصایا یعنی بخش نام و امضا شاهد نام، نام خانوادگی و امضا، کاربرد عباراتی با مضمون تحیت و دعا، توصیه، ذکر زمان و مکان دقیق نگارش وصیت‌نامه و ثبت نشانی هستیم (جهت اطلاعات بیشتر در باب ساختار و محتوا: شکراللهی، ۱۳۹۹: ۶۶-۱۳).

نمودار ۱ - انواع شیوه‌های نوآوری در نامه‌های رزمندگان استان قم

نتیجه گیری

از پژوهش حاضر که با هدف بررسی شیوه‌های خلاقیت رزمندگان بر اساس نامه‌ها و وصیت‌نامه‌های رزمندگان استان قم در فاصله سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۷ انجام شده، نتایج قابل توجهی در میان این آثار ارزشمند به دست آمده است که با عنایت به شرایط پرخطر جبهه و انواع محدودیت‌های زیستی، رفاهی و عاطفی و نبود امکانات نوشتاری و هنری تأمل برانگیز است.

با گذر زمان و فاصله گرفتن از مرحله اول نبرد، کم‌کم توجه از روی اصل و نفس رویدادها برداشته شد و ذهن رزمندگان متوجه فرم و سویه‌های هنری و خلاقانه شد و به شیوه‌های نو و بدیعی روی آورد. برخی از رزمندگان خلاق در زمان فراغت، با صرف وقت و حوصله این شیوه‌های بدیع را برای برجسته کردن نامه خود و یا نشان دادن ذوق هنری و ابراز احساسات خلق کردند. از نوآوری‌های رزمندگان استان قم می‌توان با دو رویکرد زبانی و ادبی و رویکرد هنری و بصری سخن گفت. در رویکرد زبانی و ادبی نمونه‌هایی ارزشمند استفاده از زبان غیر مادری، لهجه‌های محلی و زبان دوم و ترکیب آن‌ها با زبان فارسی، منظوم‌نگاری، تصرف در بدیهیات و کاربرد صنایع ادبی (ارسال مثل، استعاره، تشبیه، تلمیح، ترجمه، به‌خصوص اقتباس و استشهاد) یافت می‌شود که بیانگر ذوق ادبی رزمندگان است و در بررسی نوآوری با رویکرد بصری و هنری می‌توان به نمونه‌هایی قابل توجه از خوش‌نویسی، رنگارنگ‌نویسی، نقاشی، انواع شکل‌نویسی (معکوس نامه، چرخان نامه، زیگزاجی، اشکال هندسی و مقارن، اشکال نامتقارن) اشاره کرد. با توجه به اینکه اغلب وصیت‌نامه‌ها به صورت رسمی نوشته شده‌اند، این شیوه‌های خاص بیشتر در نامه‌ها به چشم می‌خورد.

همچنین در نگاهی کلی با توجه به نتایج به دست آمده از تحلیل محتوای وصایا مشخص شد که مضامین شهادت، اسلام، امام حسین و اهل بیت (ع)، ولایت فقیه، مناجات، نماز، نكوهش دنیاگرایی و دشمن ستیزی بیشترین آمار را در محتوا به خود اختصاص داده است و ساختار وصایا در اغلب موارد دارای پنج بخش مقدمه، زمینه‌سازی، متن وصیت یا نامه، مؤخره، نام و امضا است.

فهرست منابع

- قران کریم
- نهج‌الفصاحه: کلمات قصار پیامبر اکرم (ص) (۱۳۷۷). ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات جاویدان.
- آرشیو مرکز حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس استان قم.
- خسروی زارگز، مسلم؛ بخشی، سمیه (۱۳۹۶). «انگیزه‌سنجی رزمندگان اسلام برای حضور در دفاع مقدس»، پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، تهران: سال هفتم، شماره ۱۵.
- خطیبی، حسین (۱۳۷۵). فنّ نثر در ادب فارسی، تهران: زوآر.
- دقیقی، نادر (۱۳۹۴). تحلیل محتوایی و وصایای شهدای دفاع مقدس شهر تهران با موضوعیت نهضت عاشورا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: امیرملکی، دانشگاه پیام نور مرکز غرب تهران.
- دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، تهران.
- روانستان، علی‌محمد؛ امیری خراسانی، احمد؛ بصیری، محمدصادق (۱۳۹۸). «بررسی ویژگی‌های ساختاری و محتوایی در نامه‌های آزادگان جنگ تحمیلی»، نشریه ادبیات پایداری، سال ۱۱، شماره ۲۰، بهار و تابستان
- سنگری، محمدرضا (۱۳۹۰). ادبیات دفاع مقدس (مباحث نظری و شناخت اجمالی گونه‌های ادبی)، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- _____، (۱۳۸۰). نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس، تهران: انتشارات پالیزان.
- شکراللهی، عاطفه (۱۳۹۹). بررسی و تحلیل نامه‌ها و وصیت‌نامه‌های رزمندگان دفاع مقدس استان قم، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: لیلا پژوهنده، دانشگاه قم.
- شکورزاده‌بلوری، ابراهیم (۱۳۸۷). دوازده‌هزار مثل فارسی و معادل آن‌ها، مشهد: انتشارات آستان مقدس رضوی، چاپ سوم.
- شیرکوند، زهرا (۱۳۹۱). «بررسی اندیشه معصومین در وصیت‌نامه شهدا به‌عنوان متون ادبی معاصر»، نشریه کتاب ماه ادبیات، (پیاپی ۱۸۵)، شماره ۷۱.
- عزت‌اللهی نژاد، طیبه (۱۳۹۹). «جنگ نگاری (زیبایی‌شناسی و معناشناسی نامه‌های رزمندگان ایرانی جنگ ایران و عراق)» جامعه‌شناسی هنر و ادبیات، دوره ۱۲، شماره دوم.
- فهیمی، سید مهدی (۱۳۷۷). فرهنگ جبهه (مکاتبات)، جلد اول، تهران: سروش، فرهنگ گستر.
- لامعی، شعبانعلی (بی تا). ضرب‌المثل‌های برگزیده ایران و جهان، بی جا: انتشارات میلاد، چاپ اول.
- مالکی، سمانه (۱۳۹۳). بررسی مؤلفه‌های خلاقیت در داستان‌های کودکان منتشرشده بین سال‌های ۱۳۹۰-۱۳۸۷ بر اساس الگوی گیلفورد، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: مهدی محمدی و عباس حبیب زاده دانشگاه قم.
- مصاحب، غلام‌حسین (بی تا). دائرةالمعارف فارسی، بی جا: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- نوین، حسین (۱۳۸۷). سیری در وصایای شهدا، تهران: شاهد.

